

Joanna Bar

Prezentowany poniżej tekst *Dziennika podróży afrykańskiej* jest fragmentem pierwszej części wspomnień Jana Czekanowskiego z wyprawy do międzyrzecza Nilu i Kongo, zrealizowanej w latach 1907-1909. Pisany z myślą o polskim czytelniku, dotychczas niepublikowany, przypomina o afrykanistycznym dorobku wybitnego polskiego uczonego, stanowiącym piękną kartę w dziejach polskiej afrykanistyki, a zarazem świadectwo polskiego wkładu do badań nad tym kontynentem.

W latach 1907-1908 przeprowadzona została niemiecka interdyscyplinarna wyprawa naukowa, której głównym celem było systematyczne zbadanie północno-zachodniej części terytorium ówczesnej Niemieckiej Afryki Wschodniej oraz północno-wschodnich obszarów granicznych państwa Kongo. Jej organizatorem był Adolf Friedrich, książę Meklemburgii. Do uczestnictwa w tej ekspedycji zaproszony został Jan Czekanowski, wówczas młody uczonego, absolwent uniwersytetu w Zurychu, w którym w latach 1902-1906 odbywał równoległe studia anatomiczne u Georga Rugego, matematyczne u Heinricha Burghardta, etnologiczne u Oskara Stolla oraz antropologiczne u Rudolfa Martina¹. Ten ostatni skierował uwagę zdolnego studenta na możliwość zastosowania statystyki matematycznej w antropologii, poprzez wykorzystanie mało znanych na kontynencie osiągnięć angielskiej szkoły biometrycznej. Niemal bezpośrednio po ukończeniu studiów (1906), Jan Czekanowski obronił rozprawę doktorską (*Untersuchung über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*, Braunschweig 1907) opublikowaną w prestiżowym „Archiv für Anthropologie”, której wstęp, będący zarysem metod statystycznych stosowanych w szkole biometryków angielskich, wszedł w skład klasycznego podręcznika antropologii Rudolfa Martina². Dodawszy do tego niemal roczną praktykę na stanowisku asystenta w dziale afrykanistycznym w Królewskim Muzeum Ludoznawczym w Berlinie nie dziwi, że właśnie młody Polak został zaproszony do uczestnictwa w ekspedycji, jako jej etnolog i antropolog³.

---

¹ J. Gajek, *Jan Czekanowski jako etnograf*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 21, z. 3, 1955, s. 1010-1030. Por. także: J. Bar, A. Czekanowska, *Jan Czekanowski* [w:] E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss (red.), *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. I, Kraków 2003, s. 52-56.

² R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung: Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden : Für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Jena 1914. Warto dodać, iż wstęp ten kilka lat później stał się podstawą do opracowania przez Czekanowskiego obszernego *Zarysu metod statystycznych w zastosowaniach do antropologii* (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1913, nr 5, s. IV + 228), pierwszego polskiego podręcznika w tej dziedzinie.

³ W nauce polskiej terminu antropologia tradycyjnie używano w rozumieniu antropologii fizycznej, w opozycji

Trasa wyprawy pierwotnie wieść miała z Mombasy poprzez Jezioro Wiktorii do Ruandy, następnie wzdłuż Rowu Środkowoafrykańskiego do Jeziora Alberta, po czym sięgnąć miała dorzecza rzek Ituri-Aruwimi i Uele. Przebieg ten został jednak zmodyfikowany ze względu na problemy zdrowotne jej dwóch uczestników; ostatecznie ekspedycja nie osiągnęła dorzecza Uele, lecz z położonego nad rzeką Ituri Irumu udała się wprost na zachód, by rzeką Kongo, a następnie przez Atlantyk wrócić do Europy rok wcześniej niż przewidywał to plan pierwotny. Z planów skrócenia trasy wyłamał się jedynie Polak, który (częściowo dzięki własnym środkom finansowym) kontynuował badania według pierwotnie ustalonych założeń. Ostatecznie Czekanowski przebywał w Afryce od 30 maja 1907 do 1 kwietnia 1909 roku, rok dłużej niż pozostali członkowie ekspedycji.

Antropologiczno-etnograficzny dorobek ekspedycji, za który odpowiedzialny był polski uczonek, prezentował się następująco: zebrano 1017 czaszek i około 4000 eksponatów etnograficznych, dokonano pomiarów na 4500 osobnikach, wykonano 700 zdjęć fotograficznych, zdjęto gipsowe maski z 36 osób, nagrano 87 fonogramów i teksty w 37 językach. Pierwszy raport z przeprowadzonych prac, wraz z etnograficzną mapą obszarów międzyrzecza Nilu i Konga, Czekanowski zamieścił już w 1909 r. w czasopiśmie „Zeitschrift für Ethnologie”, w artykule *Die anthropologisch-ethnographischen Arbeiten der Expedition für den Zeitraum vom 1. Juni 1907 bis 1. August 1908*⁴.

Rezultaty przeprowadzonych obserwacji antropologicznych oraz pierwsze publikacje okazały się wielkim sukcesem naukowym. Czekanowski otrzymał odznaczenia Księcia Meklemburgii, Fryderyka i Króla Belgów, Leopolda II. Został również przyjęty do grona społeczności uniwersytetu Wilhelma II w Berlinie. Z tego okresu pochodzą liczne zaproszenia na odczyty, uczestnictwa w kongresach, a także korespondencja z wybitnymi antropologami tego okresu, m.in. Franzem Boasem⁵.

Ostateczne wyniki swych badań Jan Czekanowski opublikował w pięciotomowym dziele zatytułowanym *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*⁶, będącym integralną

---

do badań kultury materialnej, obyczajowości i stosunków etnicznych, stanowiących **przedmiot** badań etnologii bądź etnografii.

⁴ J. Czekanowski, *Die anthropologisch-ethnographischen Arbeiten der Expedition S. H. des Herzogs Adolf Friedrich zu Mecklenburg für den Zeitraum vom 1. Juni bis 1. August 1908*, „Zeitschrift für Ethnologie”, 41, Berlin 1909, s. 591-615.

⁵ J. Bar, A. Czekanowska, op.cit.

⁶ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, Leipzig 1911-1927; Bd. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo / Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang von E. M. v. Hornbostel*, Leipzig 1917; Bd. II, *Ethnographie, Uele / Ituri / Nil-Länder*, Leipzig 1924; Bd. III, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Zwischenseen – Bantu / Pygmäen und Pygmoiden / Urwaldstämme. Mit 139 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig 1911; Bd. IV, *Anthropologische beobachtungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*,

częścią zbioru *Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907-1908 unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*⁷, złożonego z prac pozostałych członków ekspedycji: topografa, geologa, meteorologa, botanika i zoologa. Jak się jednak okazało, pięciotomowa samodzielna praca Czekanowskiego przewyższyła objętościowo łączny dorobek innych badaczy, przygotowywany dodatkowo przy pomocy specjalistów spoza zespołu ekspedycji.

Dzieło Jana Czekanowskiego imponuje nie tylko objętością. Wysoka wartość dorobku Czekanowskiego została doceniona w opracowaniach późniejszych badaczy tych terenów (m. in. E. E. Evansa- Pritcharda, M. Baumanna, G. P. Murdocka, P. Schebesty, C. G. Seligmana, M. W. Rogera Louisa, S. Denyer)⁸. Choć dzieło to cytowane jest w bibliografiach wielu polskich prac etnologicznych i historycznych dotyczących Afryki, a także w opracowaniach, których przedmiotem jest dorobek naukowy Jana Czekanowskiego, to jednak nie doczekało się dotychczas tłumaczenia na język polski.

W okresie międzywojennym ukazały się w Polsce jedynie dwie relacje z badań etnologicznych, przeprowadzonych w Afryce: *Badania w międzyrzeczu Nilu i Kongo*⁹ i zaledwie dwunastostronicowy tekst zatytułowany *Ostateczne wyniki badań w Afryce Środkowej w latach 1907, 1908 i 1909*¹⁰, zawierający omówienie najważniejszych rezultatów badań autora.

Najlepiej znaną polskiemu czytelnikowi pracą, odnoszącą się do afrykańskich badań Jana Czekanowskiego jest bez wątpienia opublikowany w 1958 r. przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze fragment dziennika z wyprawy, zatytułowany *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*¹¹. Choć książka ta nie ma ściśle naukowego charakteru, zawiera jednak sporo ciekawego materiału obserwacyjnego, zaznajamia czytelników z realiami eksploracji w terenie, co więcej, szczegółowo informuje o charakterze pracy autora, o założonych celach badań, zbiorach wysyłanych do Europy, o przebiegu badań pozostałych

---

Leipzig 1922; Bd. V, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Azande / Uele Stämme / Niloten. Mit 167 Tafeln in Lichtdruck*, Leipzig 1927.

⁷ Leipzig 1910-1927.

⁸ Por. m. in. J. Bar, *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków 2007; A. Jones (ed.) *Jan Czekanowski. Africanist Ethnographer and Physical Anthropologist in Early Twentieth-Century Germany and Poland*, University of Leipzig Papers on Africa, History and Culture Series, No. 10 (2002), Leipzig, s. 31-46.

⁹ J. Czekanowski, *Badania w międzyrzeczu Nilu i Kongo*, Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego AU, Kraków 1910, ser. B, s. 605-669.

¹⁰ J. Czekanowski, *Ostateczne wyniki badań w Afryce Środkowej w latach 1907-1909*, „Przegląd Geograficzny”, t. 4, 1924, s. 138-150.

¹¹ Wrocław 1958.

członków ekspedycji, prezentując również notowane na bieżąco wrażenia autora z pobytu w obcym środowisku kulturowym. Nie stanowi jednak całości dziennika, który powstał podczas pobytu Jana Czekanowskiego w Afryce. Oryginalny *Dziennik wyprawy ekspedycji antropologiczno-etnologicznej do Afryki Środkowej w latach 1907-1909*, pisany był według wymagań organizatorów ekspedycji na bieżąco podczas wyprawy. Rękopis ten nie został opublikowany do dnia dzisiejszego, choć zachowały się w bardzo dobrym stanie dwa niemal pełne komplety tekstów, napisanych w języku niemieckim (fragmenty także po francusku, polsku i w językach lokalnych). Zbiór przechowywany w Gabinetie Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, stanowiący depozyt Anny Czekanowskiej, córki badacza, liczy 11 zeszytów i 1 teczkę o łącznej ilości 1187 kart. W latach 2003-2004 w ramach grantu przyznanego przez KBN Wydawnictwu Towarzystwa Naukowego KUL¹², sporządzono transkrypcję tego zbioru oraz wprowadzono jego treść do plików komputerowych. Podjęte wówczas prace są prowadzone również obecnie; trwa przygotowywanie rękopisów do druku, finansowanego przez Polską Akademię Umiejętności. Zostaną one wydane w językach oryginału.

W 1937 roku Jan Czekanowski otrzymał propozycję wydania skróconej polskiej wersji tekstu dziennika. Planowano wówczas wydanie łącznie trzech tomów, zatytułowanych odpowiednio: *Do źródeł Nilu* (I), *W głąb lasów Aruwimi* (II), *Na rubieżach Sudanu* (III). Niestety, wybuch II wojny światowej stanął na przeszkodzie realizacji tego projektu. Jedyne egzemplarz rękopisu pierwszej części dziennika, który został oddany do druku wiosną 1939 r. uległ zniszczeniu podczas Powstania Warszawskiego wraz z całym archiwum Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, gdzie był przechowywany. Dlatego też po wojnie, w 1958 r. wydana została niezniszczona druga część dziennika¹³, a po jej ukazaniu się autor planował dokonać rekonstrukcji części pierwszej.

Poniżej prezentowany tekst stanowi pierwszych pięć rozdziałów pierwszej części dziennika, odtworzonych przez autora w latach 1951-1954. Niestety, nie zostały zrekonstruowane pozostałe rozdziały, dotyczące wydarzeń z okresu pomiędzy czerwcem a listopadem 1907 r., które stanowiłyby swoisty łącznik pomiędzy początkiem wyprawy a wydarzeniami opisanymi w tomie *W głąb lasów Aruwimi*. Nigdy nie powstała także planowana część trzecia polskiej edycji *Dziennika*, mimo że właśnie u progu lat 60. XX w. pojawiła się możliwość publikacji w Polsce materiałów afrykanistycznych. Opublikowane

---

¹² Nr grantu 2 HO1H 013 24.

¹³ J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*, Wrocław 1958, s. 15.

zostały wówczas trzy cenne syntezы¹⁴. Na wydanie całości polskiej wersji *Dziennika* nie starczyło już jednak życia – Jan Czekanowski zmarł w 1965 r.

Z perspektywy półwiecza, jakie mija od jego śmierci, warto zaznaczyć, że z różnych względów afrykanistyczny dorobek Jana Czekanowskiego został w Polsce zapoznany. Treści *Forschungen...* nie znali nawet jego uczniowie. Omawiając organizację ekspedycji, Tadeusz Dzierżykray-Rogalski, w swoim artykule¹⁵ posłużył się jedynie wydanymi w Polsce wspomnieniami Czekanowskiego – wspomnianym tomem *W głąb lasów Aruwimi*. Ta właśnie pozycja powszechnie była cytowana przy omawianiu dorobku afrykańskiego Czekanowskiego, choć wszyscy znawcy tematu uważali za swój obowiązek wspominać o *Forschungen...* Niestety, informacje o istnieniu tego dzieła umieszczano jedynie w krótkich przypisach. Fragmenty *Forschungen...* pojawiały się w polskich opracowaniach wyjątkowo. Antoni Kuczyński pisał nawet w komentarzu do wydanej przez siebie antologii: „Skromny fragment tego dzieła udostępniamy w tej antologii po raz pierwszy w polskim tłumaczeniu.”¹⁶

Sytuację tę usprawiedliwiano wielokrotnie brakiem dostępu do *Forschungen...*, wynikającym z utrudnionej współpracy z zagranicą w dobie PRL. Tymczasem w Krakowie dzieło Czekanowskiego znajduje się zarówno w zbiorach biblioteki Instytutu Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (za wyjątkiem tomu IV), jak również w księgozbiore Biblioteki Jagiellońskiej (tomy II i V). Opracowanie Adolfa Friedricha, *Ins Innerste Afrika. Bericht über den Verlauf der deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907-1908*, opisujące przygotowanie i przebieg ekspedycji, jest dostępne w bibliotece Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Powszechna w Polsce nieznajomość treści *Forschungen...* jest z pewnością poważnym brakiem w polskich badaniach afrykanistycznych. Dorobek pierwszego polskiego afrykanisty, stosującego ówczesne najnowsze metody badawcze i wykształconego w najwybitniejszych ośrodkach naukowych Europy zasługuje na przypomnienie choćby dla celów dydaktycznych. Paradoksem jest bowiem to, że w Polsce, której przez kolejne dziesiątki lat nie stać było na prowadzenie badań terenowych w Afryce, dzieła Czekanowskiego pozostają nadal nieznanne.

---

¹⁴ Jan Czekanowski, *Struktura etniczna Afryki a nawarstwienia najmlodsze*, „Lud”, t. 45, 1960, s. 13-34, *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 15, 1961, s. 21 – 60, *Badania antropologiczne w Afryce i ich wyniki*, „Przegląd Antropologiczny” t. 29, 1963, s. 13-16.

¹⁵ *Ekspedycja naukowa księcia Adolfa Friedricha Meklemburskiego do Afryki Środkowej*, [w:] J. Piontek, A., Malinowski (red.), *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, Poznań 1955.

¹⁶ A. Kuczyński (red.), *Wśród buszu i czarowników. Antologia polskich relacji o ludach Afryki*, Wrocław 1990, s. 292.

Prezentowane poniżej fragmenty dziennika zostały przygotowane na podstawie maszynopisu, zatytułowanego *Dziennik podróży afrykańskiej*, przekazanego w darze przez Annę Czekanowską Gabinetowi Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego¹⁷.

Wzorując się na edycji tomu wydanego w 1958 r. (*W głąb lasów Aruwimi*), podczas przygotowania tekstu do druku, podjęto decyzję o minimalnej ingerencji w treść oryginału (stanowią ją jedynie nieliczne przypisy oraz litery i wyrazy ujęte nawiasem kwadratowym). Pozostawiono także oryginalną pisownię większości nazw własnych i imion. Poprawione zostały jedynie te archaizmy, które z punktu widzenia dzisiejszych zasad pisowni mogłyby zostać uznane za błędy ortograficzne. Sam tekst zaś, zachowując charakter źródłowego, oczekuje dopiero na krytykę ekspertów.

Całość tekstu przygotowywanego przez Jana Czekanowskiego do druku liczy 55 stron maszynopisu, którego kolejne strony numerowane są literą A oznaczającą „Arkusz” wraz ze stosowną liczbą (A.1, A.2 itd.). Tekst poprzedzony jest stroną, zawierającą wykaz rozdziałów oraz informację, że jest to jego druga redakcja (pierwsza, robocza wersja była tworzona w latach 1951-1953). Ostateczna wersja została ukończona 29 marca 1954 r., co poświadcza odręczna data naniesiona ołówkiem na ostatniej stronie maszynopisu.

Tekst został podzielony na pięć rozdziałów. Rozdział pierwszy to wspomnienia z lat szkolnych i studenckich, opis przygotowań do udziału w ekspedycji aż do zaokrętowania się jej członków 13 maja 1907 r. na statku „Bürgermeister” w Neapolu. Rozdział drugi dotyczy pierwszej – morskiej części podróży, wiodącej przez Kanał Sueski i Morze Czerwone do Mombasy. Dwa następne rozdziały odnoszą się do kolejnych etapów podróży: kolejną z Mombasy do Port Florence, ówczesnej stacji końcowej kolei kenijsko-ugandyjskiej oraz statkiem przez Jezioro Wiktorii, do Bukoby, dokąd członkowie ekspedycji dotarli 9 czerwca. Ostatni, piąty rozdział dotyczy niespełna tygodniowego pobytu w Bukobie, a jego treść zawiera zarówno dane statystyczne i informacje na temat administracji rezydentury Bukoba, jak i relację z wizyty w misji katolickiej na Kashozi (wówczas Marienberg), wizyt składanych u lokalnych władców oraz dnia spędzonego na leżącej nieopodal Bukuby „wyspy umarłych”.

Poza relacją z przygotowań i podróży, w tekście znalazły się także informacje o charakterze historycznym, będące świadectwem stanu ówczesnej wiedzy na temat walk o podbój wybrzeża wschodnioafrykańskiego, dziejów królestwa Bugandy i sąsiednich państw Międzyjezierza Afrykańskiego. Widoczny jest również entuzjazm młodego badacza, mającego możliwość skonfrontowania wiedzy zdobytej na uniwersytecie z rzeczywistością:

---

¹⁷ Rps, nr inw. 4933.

„Ileż trudności, ileż niejasności, z którymi beznadziejnie borykałem się zatopiony w literaturze podróżniczej, rozwiało się przy pierwszym zetknięciu się z terenem. Rozmowy z Europejczykami znającymi stosunki miejscowe, wiadomości otrzymane przygodnie od Murzynów, zwierających mi się ze swych kłopotów, dały mi w ciągu miesiąca więcej, niż to, co osiągnąłem przez wielomiesięczne ślęczenie nad lekturą. A przecież nie dojechałem jeszcze do Bukoby, skąd prowadziła droga w głąb kontynentu [...]”¹⁸ Faktycznie, już wtedy Jan Czekanowski przeprowadził swoje pierwsze terenowe badania etnograficzne wśród członków ludu Wataita na terenie Brytyjskiej Afryki Wschodniej. Lektura tekstu dostarcza także swoistej refleksji na temat losów Polaków rozsianych po świecie w wyniku zaborów. Jan Czekanowski spotykał rodaków nie tylko w niemieckich kręgach uniwersyteckich, lecz także wśród załogi okrętu na Morzu Czerwonym i w gronie niemieckich przedsiębiorców kolonialnych.

Na zakończenie autorka niniejszego wstępu pragnie wyrazić nadzieję, że opublikowanie tekstu *Dziennika...* rozpocznie nową serię niewydanych dotąd materiałów afrykanistycznych Jana Czekanowskiego. Chciałabym jednocześnie podziękować tym wszystkim, którzy umożliwili rozpoczęcie ich edycji: profesor Annie Czekanowskiej – za zgodę na publikację, profesorowi Michałowi Tymowskiemu i doktorowi Eugeniuszowi Rzewuskiemu – za wsparcie inicjatywy wydawniczej i cenne konsultacje merytoryczne, redakcji „Afryki” – za pomoc i współpracę edytorską, Polskiemu Towarzystwu Afrykanistycznemu za sfinansowanie wydania *Dziennika...* oraz pani Ewie Piskurewicz z Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie – za fachową pomoc i udostępnienie opracowywanych zbiorów.

---

¹⁸ J. Czekanowski, *Dziennik podróży afrykańskiej*, BUW, rkps, nr inw. 4933, A. 37.